

Мараєв Владлен Ростиславович

кандидат історичних наук
 провідний науковий співробітник
 Науково-дослідний центр гуманітарних
 проблем Збройних Сил України
 Київ, Україна
 e-mail: vladlenmarayev@ukr.net
 ORCID: 0000-0002-7506-328X

Яцентюк Володимир Миколайович

Радник президента Українського
 Національного комітету міжнародної
 торгової палати з питань регіонального
 бізнесу
 Київ, Україна
 e-mail: pegas70@ukr.net
 ORCID: 0009-0001-3421-1039

БОЙОВІ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Анотація. У статті досліджено історію формування військових (бойових) традицій та ритуалів в українських військових формуваннях як механізму підтримання високого бойового духу війська, із акцентом на історичний досвід України у боротьбі за свою державність.

Розглянуто роль бойових традицій як стратегічного чинника формування військово-патріотичного виховання війська. Аналізується історичний досвід українського народу, де особлива роль належить козацтву як унікальному феномену в контексті дослідження військових і, зокрема, бойових традицій. Проаналізовано роль традицій поваги козаків до своїх старшин і захисту їх у бою. В українському козацькому війську, за твердженням дослідників, козаки були готові віддати своє життя за своїх командирів не через поклоніння їх соціальному статусу, а за їх талант полководця, повагу та любов до українських козацьких традицій.

Особливу увагу в статті приділено аналізу надзвичайно важливої традиції козацького побратимства.

Результати дослідження можуть слугувати методологічною основою для розробки новітніх бойових та національних традицій Українського війська.

Ключові слова: військові (бойові) традиції та ритуали, лицарські чесноти, бойовий прапор (стяг, корогви), військова майстерність, морські походи, поєдинок ("герць"), козацьке побратимство.

Vladlen Maraev

PhD in History, Leading Researcher,
 Research Center for Humanitarian Problems
 of the Armed Forces of Ukraine
 Kyiv, Ukraine
 e-mail: vladlenmarayev@ukr.net
 ORCID: 0000-0002-7506-328X

Volodymyr Yatsentiuk

Advisor to the President
 of the Ukrainian National Committee

of the International Chamber
of Commerce on Regional Business Issues
Kyiv, Ukraine
e-mail: pegas70@ukr.net
ORCID: 0009-0001-3421-1039

COMBAT TRADITIONS OF THE UKRAINIAN COSSACKS

Abstract. The article examines the history of the formation of military (combat) traditions and rituals in Ukrainian military formations as a mechanism for maintaining high morale of the army, with an emphasis on the historical experience of Ukraine in the struggle for its statehood.

The role of combat traditions as a strategic factor in the formation of military-patriotic education of the army is considered.

The historical experience of the Ukrainian people, where a special role belongs to the Cossacks, as a unique phenomenon in the context of the study of military and, in particular, combat traditions, is analyzed.

The paper analyzes the role of the traditions of Cossacks' respect for their officers and their protection in battle. In the Ukrainian Cossack army, according to researchers, the Cossacks were ready to give their lives for their commanders not because of the worship of their social status, but for their talent as a commander, respect and love for Ukrainian Cossack traditions.

Particular attention is paid to the analysis of the extremely important tradition of Cossack brotherhood.

The results of the study can serve as a methodological basis for the development of the latest combat and national traditions of the Ukrainian army.

Keywords: military (combat) traditions and rituals, knightly virtues, battle flag (banner, korogvy), military skills, sea campaigns, duel ("hertz"), Cossack brotherhood.

Вступ

Постановка проблеми. Проблемним питанням сьогодення є необхідність глибокого вивчення витоків військових (бойових) традицій та їх запровадження не лише в складових сил оборони держави, а і в інших державних інституціях, навчальних закладах усіх рівнів. Це дасть можливість посилити військово-патріотичне виховання молоді, громадян України на тлі безперервної військової загрози з боку російської федерації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх досліджень та публікацій з історія формування військових (бойових) традицій та ритуалів в українських військових формуваннях показує, що вона охоплює понад тисячу років – від виникнення середньовічної державності Русі зі столицею в Києві до наших днів. Це періоди, насамперед, власне Русі (яку в історіографії називають також Київською Руссю, Київською державою або Україною-Руссю), козацької державності (Запорозької Січі та Війська Запорозького), Української революції 1917–1921 рр. (Української Народної Республіки, Української Держави, Західноукраїнської Народної Республіки), української визвольної боротьби середини ХХ ст.

Метою статті є вивчення особливої ролі козацтва в історії українського народу як унікальному феномену в контексті дослідження військових і, зокрема, бойових традицій. Козацька доба ХV–ХVІІІ ст. витворила багатогранну, глибоку духовність. Притаманні козакам палкий патріотизм та безмежна хоробрість стали могутнім стимулом до державотворення, наслідком чого стала поява на політичній мапі Європи нової держави – Війська Запорозького.

Виклад основного матеріалу

Дослідження ґрунтується на історико-порівняльному методі, враховуючи той факт, що війна України з рф досі триває, дана робота дозволяє вивчити фундаментальні основи національної ідентичності українського народу через призму його бойових традицій.

Українське козацтво витворило свою традицію військової підготовки. Вона мала тісне поєднання із військовою службою руської шляхти й бояр, втілюючись у практиці спільного козакування “на Низу” (в нижній течії Дніпра, на порубіжжі з Кримським ханатом). Рейди, а згодом і великі військові походи на татар, поєднувалися з мисливством та іншими степовими промислами. Козакування набуло не лише цінності практичної військової підготовки, але й певного вояцького престижу, слави й звияти, виявленої під час зухвалих і небезпечних рейдів степом. Недарма у XVII ст. перебування “на Низу” вже вважалося неодмінною складовою “лицарських” чеснот для кандидатів на старшинські уряди й гетьманство, ознакою питомо козацького походження, полководницької вправності, котрі стали своєрідною альтернативою шляхетським гідностям, поширеним серед еліти тогочасної Речі Посполитої [9, арк. 342].

Бойові традиції козацтва частково мали витоки з часів середньовічної Русі. Поважне місце серед них посідала традиція пошани до бойового прапора (стягу, корогви) як символу державності та перемоги. Відомо, що Військо Запорозьке, кожен його полк і сотня мали свій прапор. Прапор був святиною для козаків і вони зобов’язані були захищати його в бою. Прапор Війська Запорозького під охороною почесної варті завжди був присутній не лише на полі бою, а й на будь-яких козацьких урочистих, важливих заходах (обрання гетьмана, обрання кошового отамана, обрання козацької старшини, загального молебню, зустрічі делегацій інших держав тощо). Полкові й сотенні прапори мали різні кольори полотнища: червоний, малиновий, синій, жовтий, білий, зелений або змішані два-три кольори. На прапорах зазвичай зображували хрест, півмісяць, сонце, шестипроменеву зірку тощо [6, с. 34].

У цей період характерною також була традиція дотримання союзницьких зобов’язань у ході збройної боротьби проти спільного ворога. Скажімо, наслідком дотримання союзницької угоди між Гетьманщиною Виговського І. і Кримським ханством стала їх перемога над московським військом під Конотопом у 1659 році. Союзницькі договори, підписані між гетьманом України Орликом П. від імені шведського короля Карла XII (на той час протектора України), Кримським ханом і польським королем Лещинським С. у 1710 році, дозволили здійснити у березні 1711 року спільний українсько-татарсько-польський похід на Правобережжі України проти московського війська.

Особливістю бойових традицій козаків було вміння стійко переносити труднощі життя в умовах походу (воєнної кампанії), підтримання суворої дисципліни. У січових та козацьких школах існувала ціла система емоційно-вольової підготовки та вишколу (тренування, навчання) молодих людей, що готувались до козацької служби. Її метою було формування емоційної врівноваженості, витримки, мужності, відваги, дотримання суворої дисципліни. Дисципліна у козаків ґрунтувалась на побутових звичаях. Козак найбільше боявся осуду з боку своїх товаришів за вчинене порушення дисципліни, й велике значення при цьому відігравало побратимство, яке існувало між козаками. За найтяжчі злочини козаків страчували або назавжди виганяли з Січі без права на повернення. Найтяжчим злочином вважалась втеча з поля бою [2, с. 272]. Утримання належної дисципліни на Січі забезпечувалося високою вимогливістю командного складу й військової адміністрації та системою покарань, які визначали січовий та паланковий суди.

Однією з важливих бойових традицій українського козацтва було підтримання високого рівня військової майстерності. Так, про козаків як неперевершених майстрів військової справи писав посол Венеції Альберто Віміна, який побував в Україні в 1650 р.: “Мені траплялось бачити, як вони кулею гасили свічку, відсікаючи нагар так, наче це

зроблено за допомогою щипців” [7, с. 107]. На полі бою козаки вели майстерно організовану стрільбу з рушниць, будували неприступні для ворога табори, захисні споруди з дерева й землі, каміння, глини, викопували шанці (окопи) тощо. Знання та вміння будувати оборонні споруди з землі та возів, конструювати човни-чайки, вести бойові дії на воді козаки здобували під час підготовки й здійснення походів. Польський вчений Старовольський Ш. у своїй книзі “Полонія”, виданій у Кельні (Німеччина) в 1632 році, наголошував, що у своїх таборах вони дотримуються дисципліни на зразок стародавніх римлян, а воєнною доблестю та обізнаністю у військових справах не поступаються жодній нації в світі.

Одним із прикладів військової майстерності українських козаків була ефективна взаємодія родів військ (родів зброї) під час бойових дій. Так, у битві під Пилявцями (вересень 1648 року) армія Речі Посполитої першою атакувала козацький табір, укріплений шістьма рядами возів. Після триденної оборони Богдан Хмельницький віддав наказ про контрнаступ. Першою вдарила кіннота (3000 осіб), але її атака була зупинена. Потім до бою вступила козацька артилерія, щільно обстрілюючи греблю через річку Іква, по якій пересувалися ворожі підрозділи. Зазнавши великих втрат, противник почав відступати. Закріпили переломний момент у битві дії козацької піхоти, яка у взаємодії з кіннотою та артилерією змусила річкосполитське військо безладно тікати, кидаючи напризволяще свій табір [5, с. 207–208].

Високу майстерність демонстрували козаки і у спорудженні та використанні земляних укріплень. Так, під час Хотинської битви вересня-жовтня 1621 року споруджені козаками земляні укріплення – вали, рови та шанці, дозволили стримати наступ численного османського війська, зупинивши його вторгнення в Центральну Європу.

Високого рівня бойової майстерності досягли козаки і в морських походах, у яких з давніх часів вони використовували маловантажні човни – “чайки”. Чайка вміщувала 50–60 озброєних козаків і декілька легких гармат. Човни використовувались, зокрема, і для перевезення козацького “десанту”. Серед здобутих козаками турецьких фортець є й такі, що вважались на той час неприступними: Варна (1604 р.), Сіноп (1614 р.), Кафа (1616 р.), Кілія (1621 р.) та ін.

Іншим прикладом військової майстерності козаків є діяльність їх контррозвідки. Так, гетьманська контррозвідка викрила багато змов проти Богдана Хмельницького, генерального писаря Виговського І., полковників Богуна І., Нечая Д., Кривоноса П. та інших. Слід сказати й про те, що в якості розвідувальної “резидентури” гетьман Богдан Хмельницький використовував і вірних йому священиків. Православні ченці були послами в усіх таємних справах. В. Верещака, який служив у Варшаві при королівському дворі, часто посилав Б. Хмельницькому таємні шифровані донесення про варшавські настрої та задуми, а листи ці гетьману возили православні монахи.

Під час Хмельниччини 1648–1657 років православне духовенство мало своє представництво у козацькому війську, підтримуючи традицію благословення воїнства перед боєм. Так, перед битвою під Пилявцями у вересні 1648 року православні священики правили у війську молебні, позитивно впливаючи на бойовий дух козацтва.

Також існувала традиція проголошення промов-звернень гетьманами, кошовими отаманами, полковниками перед початком битви. Так, у травні 1648 року, перед битвою під Жовтими Водами, Богдан Хмельницький звернувся до свого війська зі словами: “Лицарі-молодці, славні козаки-запорожці! Прийшов тепер час за віру Православну постояти грудьми! Сам Господь вам допоможе!.. Хто за Бога, за того й Бог!”. Після промови-звернення гетьман перехрестив воїнство, вказав на ворога булавою і козацькі підрозділи пішли в атаку на військо Речі Посполитої [4, с. 207].

Невід’ємною складовою козацької тактики ведення бою стала традиція проведення поєдинків (“герців”) перед боєм. Ставали на “герць” не лише прості козаки, але й полковники та отамани. Взагалі козацька старшина вважала ознакою лицарської честі

викликати ворога на двобій. Це особливий ритуал, який влаштовували козаки до початку битви, але вже на полі бою перед ворогом. Серед воїнів обирали найбільш сміливих та відчайдушних, які підходили до противника буквально на відстань пострілу рушниці та гармати, а далі починали кепкувати над ним лайкою чи різноманітними жестами. Хоча доволі часто це призводило до пострілів у бік козаків та їхньої загибелі, ритуал був дуже дієвим. Адже такий зухвалий і непередбачуваний вчинок, насамперед, впливав на ворогів психологічно. В такий спосіб козаки хотіли продемонструвати власну відвагу та сміливість і підіймали бойовий дух всього запорозького війська, чим морально пригнічували противника. Тобто герць був повноцінною психологічною атакою, яка могла не просто розлютити ворога, а й змусити, наприклад, кінноту противника зрушити з місця, зламати стрій і намагатися наздогнати козаків. І в цей момент козаки відкривали вогонь. Але навіть якщо змусити до дій не вдалося, герць все одно сіяв паніку у ворожому війську [10].

Так, у 1618 році, перед облогою москви, під стінами Донського монастиря Гетьман Петро Сагайдачний особисто вийшов на поєдинок із царським воєводою Бутурліним та переміг його – видер з рук спис, ударив його булавою і звалив з коня. Це призвело до деморалізації московського війська та його втечі з поля бою.

Є свідчення, що фастівський полковник Семен Палій також “любив викликати на поєдинок, але приймати виклик відважувалось небагато, та й ті завжди вмирали після поєдинку”. У “герцях” перед битвою під Пилявцями уславився уманський полковник Іван Ганжа, який “кільканадцять противників польських на вічний сон поклав” [3, с. 234].

У козацькому війську знайшла свій прояв традиція використання музичних інструментів. “Музики грали” і під час походу до місця битви, і під час відпочинку. Відомо, що до полкових клейнодів, як атрибутів військової та цивільної влади, належали також і музичні інструменти: сурми (труби), литаври, кобзи, ліри, сопілки та інші. Характерним для козацького війська було й те, що наступ козацької піхоти починався обов’язково під биття в литаври. Це підвищувало бойовий дух козаків і негативно впливало на морально-психологічний стан ворога.

В українському козацькому війську підтримувалась традиція поваги козаків до своїх старшин і захисту їх у бою. У козаків найавторитетнішими були гетьмани Вишневецький Д., Сагайдачний П., Дорошенко М., Хмельницький Б., Дорошенко П. та інші. Користувалися особливою повагою кошові отамани Сірко І., Гордієнко К. Серед полковників козаки найчастіше виділяли Богуна І., Кривоноса М., Калнишевського П., Нечая Д., Небабу М., Джеджалія Ф. та ін. За твердженням дослідників, козаки були готові віддати своє життя за полковника Тимоша Хмельницького – не тому, що він був сином гетьмана Богдана Хмельницького, а за його талант полководця, повагу та любов до українських козацьких традицій.

Для козацького війська була надзвичайно важливою традиція козацького побратимства. Майбутні побратими разом випивали міцний алкогольний напій, обмінювалися зброєю, деколи люльками. Згодом обряд братання став освячуватися християнською церквою. Козаки, що хотіли побрататися, йшли до храму і в присутності священика давали клятву перед Богом. Вважалося, що з цього часу вони – рідні, а того, хто зрадить – чекає боже прокляття і гнів. Козаки-побратими зобов’язувалися допомагати один одному у будь-якій життєвій ситуації, а якщо треба – то й пожертвувати власним життям. Отже, побратимство було вагомим чинником боєздатності козацького війська.

Козакам також було властиве традиційне прагнення самопожертви заради збереження життя бойових товаришів. Так, під час битви під Берестечком у липні 1651 році наказний гетьман Іван Богун для того, щоб вивести з оточення через болото основні сили українського війська, виставив прикривати відхід проти чисельно переважних військ Речі Посполитої загін із 300 козаків. Це був свідомий акт самопожертви заради життя своїх товаришів. У нерівному бою ці герої зробили все, аби дати можливість врятуватися основним козацьким силам [8, с. 249].

У цей період широкого розповсюдження набула традиція **віддання військових почестей** загиблим у боях і померлим від ран воїнам. Українські козаки ніколи не забували про своїх побратимів, які полягли у бою, оскільки вшанування пам'яті загиблих вважалося святим обов'язком живих. Особливостями погребального обряду було поховання полеглих зі своєю зброєю, використання червоної китайки, спорудження високих могил, встановлення намогильного хреста, влаштування поминок тощо. Так, у “Літописі” Самійла Величка говориться: “Того ж літа 1680, 1 серпня, преставився від цього життя... славний полковник Іван Сірко... поховано його знаменито... з превеликою гарматною й мушкетною стрільбою і з великим жалем всього козацького війська... знатну над ним могилу насипали і на ній камінний хрест поставили з належним написом імені та його діянь” [1].

Після віддавання останньої шани загиблому козаку-лицарю по ньому здійснювались поминки-тризна – урочисте прощання з померлим, під час якого козаки споживали їжу, пили з поминальної чаші, виливаючи при цьому частину напою на могилу. В цьому ритуалі дослідники вбачають вплив ще дохристиянських практик, які збереглися в побуті до XVI–XVIII століть.

Висновки

Отже, бойові традиції українського козацтва передавалися з покоління в покоління українського народу. Вони частково ґрунтувались на давньоруських традиціях і стали важливим чинником формування боєздатного війська, заслуги якого були знані далеко за межами України. Пізніше козацькі бойові традиції були запозичені українськими військовими формуваннями під час визвольної боротьби за незалежність і соборність України в XX ст.

Україна як держава, що з одного боку найбільше постраждала від агресії РФ, а з іншого – побудувала армію, здатну ефективно протидіяти агресору, має можливість стати центром запровадження новітніх національних (бойових) традицій. Перебуваючи на передовій боротьби з агресором, наша держава може стати визначальним елементом у формуванні нового європейського поясу безпеки, використовуючи свій бойовий досвід та традиції. Потрібно скористатись тим статусом, що дає досвід війни в очах країн-партнерів.

Список літератури

1. Величко С. Літопис. URL: <http://litopys.org.ua/velichko/vel38.htm>.
2. Глушук В. М. Бойові традиції українського козацтва XVI–XVIII ст. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки*. 2013. Вип. 10. С. 267–274.
3. Коляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. Львів : ЛА “Піраміда”, 2007. 304 с.
4. Костомаров М. І. Богдан Хмельницький : Історична монографія. Дніпропетровськ : Січ, 2004. 843 с.
5. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / Упоряд. Б. З. Якимович. Львів : Світ, 1992. 712 с.
6. Лепко В. І. Українське козацтво. Харків : “ТОРСІНГ ПЛЮС”, 2008. 95 с.
7. Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали. Дніпропетровськ : Січ, 1991. 302 с.
8. Руданський Ю. Ієремія Вишневецький: спроба реабілітації. Львів : ЛА “ПІРАМІДА”, 2008. 300 с.
9. Сокирко О. Г. Держава та військо козацького Гетьманату в добу мілітарної революції (1648–1764 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2025. 493 с.
10. Якуніна Д. Герць із ним: які давні воєнні традиції та ритуали мали українські воїни. *Platfor.ma*. URL: <https://www.platfor.ma/topic/gerts-iz-nym-yaki-davni-voyenni-tradytsiyi-ta-rytualy-maly-ukrayinski-voyiny/> (дата звернення 21.11.2025).